
I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2021.33.9

Renata Grzegorzczkova

Uniwersytet Warszawski, Polska

ORCID: 0000-0003-0430-6683

e-mail: rgrzegorzczkova@gmail.com

Podstawy metodologiczne semantyki kognitywno-antropologicznej (Refleksje w związku z publikacją „Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów”)

**Methodological basis of cognitive-anthropological semantics.
The case of the Axiological Lexicon of Slavs and their
Neighbours (vols. 1–5, 2015–2019)**

Abstract: The article consists of two parts. The first, methodological part presents the goal of cognitive-anthropological research in opposition to structural semantics and describes successive steps that lead to that goal. The second part contains commentary on the Axiological Lexicon of Slavs and their Neighbours, especially volume 5, devoted to HONOUR.

The aim of semantic-structural research is to reconstruct the semantic-lexical system of a language (as code) serving interpersonal communication – in other words, it is to reconstruct the information that one may obtain through the use of the code. The aim of cognitive-anthropological semantics is to reconstruct the conceptualization of linguistically salient fragments of reality.

The challenges that cognitive-anthropological linguists have to meet include: (1) the identification of the object of conceptualization (the base concept/conceptual invariant); (2) a reconstruction of the image, conceptualization of that object in the minds of people who speak a given language. The latter challenge is met through an analysis of linguistic expressions connected with a given concept – the theory of lexical-semantic fields, the theory of interpretive frames and the theory of cognitive domains are used for the purpose. Both these issues are discussed in the article.

Key words: cognitive-anthropological semantics; structural semantics; methodology; comparative linguistics; conceptualization; linguistic worldview; axiology; conceptual invariant; base image; honour

Ukończony w 2019 roku pierwszy etap badań porównawczych nad leksyką aksjologiczną Słowian i ich sąsiadów (LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, 2015–2019, t. 1–5) skłania do refleksji ogólniejszych nad podstawami teoretycznymi i metodologicznymi tego typu badań oraz nad osiągniętymi rezultatami.

Badania porównawcze leksyki aksjologicznej należą do szeroko pojętej semantyki kognitywno-antropologicznej, uprawianej w środowisku lubelskim pod nazwą etnolingwistyki. Odróżnia się ona tym od innych nurtów językoznawstwa kognitywnego (np. semantyki Langackerowskiej, koncepcji Lakoffa czy Fauconniera), że bada język w powiązaniu z kulturą, a nie – jak większość teorii kognitywnych – z psychologicznymi mechanizmami poznawczymi człowieka, warunkowanymi biologicznie. Wszystkie nurty kognitywistyczne przeciwstawiają się semantyce strukturalistycznej, wywodzącej się z Saussure’owskiej teorii języka. Semantyka ta stawia sobie inne cele i posługuje się ściśle wypracowaną metodologią. Warto więc na początku rozważań o metodologii badań porównawczych w ramach teorii kognitywno-antropologicznej zdać sobie sprawę z różnicy między tymi różnymi podejściami do semantyki. W tej części rozważań wykorzystuję moje wcześniejsze przemyślenia (por. Grzegorzycowa 2014).

Semantyka strukturalna, wywodząca się z myśli Saussure’owskiej, zorientowana na jak najprecyzyjniejsze wyodrębnienie jednostek językowych i opis ich systemowych znaczeń, wynikających z konwencji językowych nadal stanowi mocny kierunek we współczesnym językoznawstwie. Przedstawiciele tego kierunku doprecyzowują w świetle nowych teorii i możliwości materiałowych (istnienie elektronicznych korpusów tekstów) podstawy teoretyczne i metodologiczne tej dyscypliny. W dalszym ciągu naszych rozważań chciałabym wskazać na najważniejsze różnice między podejściem strukturalnym i kognitywno-antropologicznym, a następnie skupić się na problemach teoretyczno-metodologicznych tych ostatnich badań.

Dwa podejścia do semantyki

Oba stanowiska w wielkim skrócie można przedstawić następująco:

(1) Stanowisko pierwsze, bardziej tradycyjne, kontynuuje i rozwija teorię Saussure’a (autorzy używają nawet określenia *Saussure redivivus*, por. Dobaczewski 2008): język widziany jest w aspekcie funkcji komunikatywnej, jednostki języka (i ich konstrukcje) przekazują w sposób konwencjonalny w procesie porozumiewania się określone informacje. Zadaniem opisu semantycznego jest jak najprecyzyjniejsze wyodrębnienie jednostek językowych

i zdanie sprawy z tego, co te jednostki znaczą, inaczej mówiąc: czego odbiorca może się dowiedzieć z użytego wyrażenia językowego, co zostało powiedziane przez użycie tego wyrażenia. Znaczenie ustala się na podstawie ścisłych kryteriów, opartych na stosowaniu testów implikacji i sprzeczności (por. na ten temat Danielewiczowa 2011, 2012: 22–29). Podejście to można nazwać strukturalno-funkcjonalnym.

(2) Stanowisko drugie, nowsze, ukształtowane w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat (choć nawiązuje do inspiracji wcześniejszych, sięgających Humboldta, a także Sapira i Whorfa), cechują zupełnie odmienne cele badawcze, aniżeli semantykę strukturalno-funkcjonalną. Celem badań jest wykrycie, jak świat, fenomeny świata są za pomocą języka ujmowane, interpretowane, konceptualizowane. Inaczej mówiąc: jaki jest językowy obraz wyróżnionych za pomocą języka obiektów świata. Odmienny jest więc (w porównaniu z semantyką strukturalną) przedmiot badania i cel badawczy. W tym przypadku cel podporządkowany jest innej, pozakomunikacyjnej funkcji języka, mianowicie jego funkcji określanej jako funkcja poznawcza. Ten typ poszukiwań można nazwać semantyką kognitywno-antropologiczną, żeby odróżnić ją od innych badań kognitywnych. Przymiotnik *antropologiczny* ma tu pokazywać, że chodzi nie o wykrywanie znaczeń wyrażen językowych, ale o rekonstrukcję pewnego stanu mentalnego, poznawczego człowieka, jego sposobu ujmowania świata utrwalonego w języku. Przedmiot badania nie jest więc empirycznie dany (jak w przypadku semantyki strukturalnej, przy której punktem wyjścia badania są konkretne jednostki językowe), stąd procedury badawcze są znacznie bardziej skomplikowane. Ten drugi typ badań kształtuje dopiero swoje podstawy teoretyczno-metodologiczne. Wiele tu jeszcze punktów niedoprecyzowanych pojęciowo i terminologicznie. Korzysta się w tych badaniach z semantyki strukturalnej, gdyż „dotarcie” do obiektów świata, których obrazy mają być następnie rekonstruowane, dokonuje się za pomocą języka – nie ma innej drogi. Ale ostateczny cel badawczy jest odmienny: chodzi o rekonstrukcję sposobów ujmowania (konceptualizowania) świata przez człowieka. Poszukiwanie różnych językowych obrazów świata, uwarunkowanych kulturowo, prowadzi w sposób naturalny do badań porównawczych, które realizuje lubelski program EUROJOS. Dalsze moje uwagi będą próbą usystematyzowania podstawowych kroków badawczych dokonywanych w tego typu badaniach. Jak wspomniałam, wiele tu jeszcze kwestii dyskusyjnych, wymagających doprecyzowania, być może przyjęcia wstępnych założeń teoretycznych, a nawet filozoficznych.

Poszukiwanie obiektu konceptualizacji, czyli: czego obraz ma być rekonstruowany

Powiedzieliśmy, że celem semantyki kognitywno-antropologicznej jest wykrycie tego, jak człowiek za pomocą języka (poprzez język) ujmuje świat. Inaczej mówiąc, celem badań jest rekonstrukcja sposobu konceptualizowania przez człowieka fenomenów świata. Rekonstruuje się więc utrwalony w języku i przez język pewien stan mentalny człowieka, jego ogląd rzeczywistości, wyróżnionych pojęciowo fenomenów świata. Przyjmuje się więc tym samym założenie realizmu filozoficznego, uznającego obiektywność i poznawalność realnego świata, oraz tezę o zasadniczym powiązaniu znaków językowych ze zjawiskami świata, a więc tezę o obiektywnym istnieniu tego, co w trójkącie semiotycznym Ogdena i Richardsa (1923) umieszczone jest w prawym wierzchołku i określone jako „Rzeczywistość” (por. dyskusje wokół tej kwestii zamieszczone w „Etnolingwistyce” t. 21–22).

Główny problem teoretyczny polega jednak na tym, że owa „rzeczywistość”, fenomeny świata nie są bezpośrednio dostępne, są dane już jako wyróżnione poznawczo.¹ Stąd tym, co stanowi punkt wyjścia badań kognitywno-antropologicznych, jest pewien konstrukt pojęciowo-denotacyjny o dwóch obliczach, który może być ujmowany dwojako: od strony obiektu jako ‘fenomen świata wyróżniony pojęciowo’ bądź też od strony poznawczej jako ‘pojęcie odniesione do fenomenu świata’. Nazwijmy ten „konstrukt” pojęciem bazowym lub inwariantem pojęciowym. Przykładem może być ‘pojęcie ręki identyfikujące w świecie kończynę górną człowieka’.

Dla badań kognitywno-antropologicznych potrzebne jest więc rozróżnienie dwóch odrębnych pojęć (i terminów): pojęcia bazowego (inwariantu

¹ Dotykamy tu niezmiernie trudnego problemu filozoficznego (którego nie chciałabym tu szerzej analizować), mianowicie stosunku między poznaniem a językiem. Pytanie brzmi: czy wyróżnienie poznawcze fenomenów świata dokonuje się za pomocą języka, czy też możliwe jest poznanie pozajęzykowe (charakterystyczne, zdaniem psychologów, dla wczesnego, jeszcze przedjęzykowego, etapu rozwoju dziecka). Wydaje się jednak, że teza Wittgensteina głosząca, iż granice poznania wyznaczone są granicami języka, jest zasadniczo słuszna. Sposób poznawania świata przez dziecko w okresie niemowlęcym (i przez zwierzęta) nie ma charakteru czysto pojęciowego, choć zapewne obejmuje prostą identyfikację obiektów i zaczątkową percepcyjną ich kategoryzację (por. Jagodzińska 2003). Z tezy Wittgensteina nie wynika jednak oczywiście, że granice poznania (i języka) wyznaczają granice świata: to teza idealizmu subiektywnego. Istnieją przecież niewątpliwie obszary rzeczywistości nie rozpoznane i nieujęte językowo. Przykładem mogą być głębiny oceanów i przestrzenie kosmiczne, nie mówiąc już o rzeczywistościach pozamaterialnych. Natomiast wyróżnienie obiektów świata, dokonywane za pomocą języka, może być dwojaki: przez tworzenie nazwy i metodą opisu. Np. obiektywnie istniejące między ludźmi relacje w zakresie powinowactwa nie mają w polszczyźnie odrębnych nazw, ale dają się wyróżnić opisowo, por. ‘rodzice synowej’, ‘brat/siostra zięcia’, itp.

pojęciowego), identyfikującego wyróżniony fenomen świata, stanowiącego punkt wyjścia badań, oraz pojęcia obrazu obiektu utrwalonego w języku, stanowiącego punkt dojścia badań (można by go także nazwać *konceptualizacją* lub *konceptem* obiektu), a więc pełnego oglądu tego obiektu, dającego się wyczytać z faktów językowych.

W praktyce badawczej niezmiernie trudny problem teoretyczny stanowi to, jak „dotrzeć” do owej rzeczywistości, jak wykryć, ustalić, zidentyfikować ów wyróżniony poznawczo fenomen świata, który staje się następnie obiektem ukształtowania konceptualnego i wyobrażeniowego, czyli, od innej strony: jak wykryć owo bazowe pojęcie (inwariant pojęciowy).

Obiekty w rzeczywistości odznaczają się różnym stopniem „wydzielalności”. Niektóre wyodrębniają się stosunkowo obiektywnie pod względem ontologicznym, jak np. zewnętrzne, łatwo obserwowalne części ciała człowieka, typu: ręka ‘kończyna górna człowieka’ czy obiekty przyrodnicze: zwierzęta (typu: pies, kot, bocian), rośliny (typu: drzewo), choć i tu może być obecny element subiektywności, np. przy określaniu, czy coś jest ‘drzewem’ czy ‘krzakiem’. Wyodrębnianie innych obiektów dokonuje się w znacznym stopniu poprzez subiektywną interpretację poznawczą człowieka (subiektywną kategoryzację pewnego realnego kontinuum), jak np. takie fenomeny, jak różnego typu uczucia (np. ‘radość’ czy ‘wstyd’), lub też różne typy kolorów (‘czerwień’), jak również pojęcia ‘życia’, ‘ból’ czy ‘winy’, wyróżniające w świecie określone typy fenomenów. Celowo przywołuję pojęcia, które stanowią przedmiot szczegółowych badań w warszawskim środowisku naukowym.

Powstaje pytanie, jakimi metodami wykrywać poszukiwany obiekt, odkrywać inwariant pojęciowy. Wydaje się, że możliwe są tu dwie drogi, wzajemnie się wspomagające:

(1) Bezpośrednie pozajęzykowe poznanie identyfikujące obiekt (o ile uznać, że jest ono w ogóle możliwe, por. przypis 1), oparte na obserwacji, jak przy obiektach przyrodniczych, łatwo wydzielających się w świecie i percypowanych zmysłowo, lub też oparte na doświadczeniu wewnętrznym, jak np. przy doznaniu psychosomatycznym bólu.

(2) Wykorzystanie wyrażen językowych (nazw), tzn. zastosowanie w punkcie wyjścia analizy semantologicznej (od nazwy do pojęcia, obiektu), prowadzącej do wykrycia denotatu, sytuacji w świecie oznaczanej daną nazwą, np. analiza semantyczna wyrazu *wina* prowadzi do wykrycia bardzo złożonych sytuacji, oznaczanych tym wyrazem. Te sytuacje mają pewne cechy wspólne, będące podstawą tworzenia ogólnego pojęcia ‘winy’, czyli pojęcia bazowego lub inaczej inwariantu pojęciowego.

Pokażmy na paru przykładach całe skomplikowanie dochodzenia do wyróżnionych poznawczo fenomenów świata, ujmowanych w postaci inwariantu pojęciowego.

Pojęciu ‘barwy’ odpowiada w rzeczywistości pewien fenomen wrażeniowo-bodźcowy. Jest to mianowicie: ‘cecha obiektów materialnych polegająca na wywoływaniu w organizmie percypującym człowieka (i innych zwierząt) określonego wrażenia zależnego od długości odbijanych przez obiekt fal świetlnych’. Od strony fizycznej właściwości te opisywane są w postaci tzw. widma świetlnego, stanowiącego kontinuum. To obiektywne zjawisko jest w różnych językach różnie kategoryzowane i interpretowane. Każdy, kto chce opisywać sposób konceptualizowania barw w określonym języku, musi zacząć od tego pojęcia bazowego i następnie badać kategoryzację barw (podział widma narzucony przez istnienie w języku określonych nazw), identyfikację barw na podstawie obiektów prototypowych, zakres odniesienia i symbolikę wyróżnionych barw. Opis konceptualizacji barw w polszczyźnie zawiera praca R. Tokarskiego (1995). Na temat badań porównawczych nazw barw istnieje duża literatura (por. m.in. *Studia z semantyki porównawczej*, t. 1).

Pojęciu ‘życia’ odpowiada w świecie fenomen, który bardzo trudno opisać naukowo (brak dobrej definicji tego zjawiska, zwłaszcza jego stanów granicznych), choć w swoim elementarnym doświadczeniu poznawczym człowiek łatwo odróżnia ‘martwość’ od ‘życia’ (pojęcie ‘życia’ należało do pierwotnych pojęć wyrażanych przez rdzenie praindoeuropejskie, por. pierdzeń **g^uei-* : **g^uoi-*, obecny w polskiej opozycji *żyć* i *goić*). W sposób uproszczony (paranaukowy) fenomen życia można opisać następująco: ‘stan materii organicznej, polegający na określonych przemianach biochemicznych’. Cechą charakterystyczną życia jest przede wszystkim zmienność w czasie: rozwój (lub przeciwnie – uwięd, starzenie się). Te właściwości są źródłem wielu sposobów obrazowania ‘życia’ i charakterystycznych dla niego metafor: ujmowanie życia jako daru czy jako obiektu cennego, który można ofiarować, poświęcić (por. Kostrzewa 2014).

Pojęciu ‘winy’ odpowiada w rzeczywistości bardzo skomplikowany układ relacji międzyludzkich, którego istotą jest to, że ktoś (sprawca) popełnił zły czyn wobec kogoś drugiego (odbiorcy, ofiary). Ten fakt wytworzył złożony układ możliwych stosunków (postaw) między tymi osobami, jak np. poczucie winy ze strony sprawcy, poczucie krzywdy ze strony ofiary, wyrzuty sumienia, skrucha, pokuta, przebaczenie (ale i chęć odwetu), zadośćuczynienie i in. Polski wyraz *wina* w sobie właściwy sposób konceptualizuje ten układ, odmienny niż np. fr. *faute* czy ang. *guilt*. Istnieją też różnice między polską *winą* a semantyką rosyjskiego wyrazu *vina* (por. Grzegorzyczkowa 2008).

Znalezienie bazowego pojęcia, inwariantu identyfikującego denotat jest podstawą dalszych kroków badawczych. Pokażmy je w wielkim skrócie na niektórych analizowanych wyżej przykładach, m.in. na pojęciu ‘winy’, które było dla polszczyzny analizowane kilkakrotnie (por. Dokurno 1988; Grzegorzczkowska 2008; Falkowska 2012).

Kroki badawcze prowadzące do rekonstrukcji językowego obrazu (konceptualizacji) obiektu

Rekonstrukcja językowych obrazów obiektów dokonuje się kilkoma etapami. Omówmy je kolejno.

Poszukiwanie pola leksykalnego

Pierwszy krok prowadzi przez analizę bazowego pojęcia do wykrycia wszystkich wyrażen językowych wiążących się z danym pojęciem (obiektem). Dokonuje się to drogą onomazjologiczną (od pojęcia do nazwy). Poszukuje się wszystkich wyrażen związanych pojęciowo z badanymi zjawiskami. Przy tej analizie pomocny może być aparat pojęciowy wypracowany w językoznawstwie kognitywnym przez teorię tzw. ram interpretacyjnych (por. Fillmore 1977, 1985). Pełna wiedza o denotowanym zjawisku, konieczna do jego zrozumienia i opisu, musi uwzględniać szeroko pojętą dziedzinę rzeczywistości, w której dane zjawisko jest osadzone. Musi odwoływać się do tzw. domen kognitywnych, postulowanych przez teoretyków językoznawstwa kognitywnego. Pełny opis danego zjawiska powinien objąć wszystkie jego aspekty, znacznie wykraczające poza aspekty wyznaczone przez strukturę predykatowo-argumentową wyrażenia denotującego to zjawisko, choć oczywiście ta ostatnia musi stanowić punkt wyjścia i trzon opisu.

Dla pojęcia ‘winy’ będzie to więc przede wszystkim wykrycie struktury aktantowej denotowanej sytuacji, obejmującej takie składniki, jak: sprawca zła, odbiorca (ofiara), zły czyn, stan psychiczny sprawcy: jego świadomość przy dokonywaniu czynu, jego poczucie po dokonaniu czynu (‘poczucie winy’, ‘wyrzuty sumienia’, ‘skrucha’). Będą to więc następnie elementy wykraczające poza składniki wyznaczone przez strukturę predykatowo-argumentową, takie jak np. relacje powstałe między oboma aktantami i potrzeba reakcji na sytuację, „wyrównania” zaistniałej sytuacji: ze strony sprawcy (‘pokuta’, ‘kara’, ‘zadośćuczynienie’), ze strony „ofiary” – ‘odwet’, ‘przebaczenie’. Ten skomplikowany układ pojęciowy znajduje swoje odzwierciedlenie w słownictwie tworzącym pole leksykalno-semantyczne, do którego należą m.in. takie wyrazy jak *wina*, *winowajca*, *zawinić*, *krzywdzić*, *krzywdziciel*, *skrzywdzony*,

krzywda, przewinienie, przestępstwo, wykroczenie, występpek, grzech, zbrodnia, pokuta, kara, skrucha i wiele innych (por. Falkowska 2012).

Analiza semantyczna pola leksykalnego

Ten etap badań ma charakter najściślej lingwistyczny: obejmuje analizę semantyczną strukturalno-funkcjonalną wyrażeń należących do pola leksykalnego, mającą na celu wykrycie ich znaczeń na podstawie danych leksykograficznych i tekstowych.

Dla pojęcia ‘winy’ odkryje się np. że wyrazy *wina, winien* odnoszą się do bardzo różnych sytuacji: ‘winy zamierzonej’ i ‘niezamierzonej’, ‘bezpośredniej’ i ‘pośredniej’, np. *To wina pogody, On jest winien kradzieży samochodu ‘nie zamknął drzwi’* itp. Analiza wyrażeń synonimicznych pokaże różnicę między poszczególnymi typami „złych czynów”: ‘winą’, ‘występkiem’, ‘przestępstwem’, ‘grzechem’ i innymi. Umożliwi to podstawową (ale jeszcze nie całościową) rekonstrukcję obrazu ‘winy’ w polszczyźnie.

Poszukiwanie sposobów obrazowania wyróżnionych obiektów

Kolejny etap rozszerza i wzbogaca charakterystykę uzyskaną poprzez analizę pól leksykalno-semantycznych. W zakres obserwacji włącza się kolo-kacje, ustabilizowane połączenia, frazeologizmy, przysłowia, które pozwolą zrekonstruować sposób obrazowania danego zjawiska, mający za podstawę najczęściej ogólne mechanizmy poznawcze (metafory i metonimie pojęciowe).

W tym punkcie wykorzystuje się przede wszystkim cały rozbudowany aparat teoretyczno-metodologiczny kognitywnej koncepcji metafory jako mechanizmu poznawczego, głęboko osadzonego w cielesności człowieka (por. Lakoff, Johnson 1980, Lakoff 1987). Schematy wyobrażeniowe, kształtujące sposób poznawania świata przez człowieka, oparte są przede wszystkim na biologicznym doświadczeniu (schemat ‘góry i dołu’, ‘wnętrza i zewnątrzności’, ‘ruchu (drogi)’, ‘równowagi’, ‘ciążenia’), ale także na doświadczeniu kulturowym (np. schemat ‘sceny’, ‘szkoły’, ‘centrum i peryferii’). Szerzej na temat typów schematów wyobrażeniowych mowa jest w pracach A. Libury (2000).

Dla pojęcia ‘winy’ charakterystyczne będą np. schematy wyobrażeniowe ‘ciążaru’ (*Ciąży na nim wina, czuć na sobie ciężar win*), a także ‘przedmiotu, który można zrzucić’ (*zrzucić na kogoś winę*).

Całościowa rekonstrukcja językowych sposobów ujmowania zjawisk

Wreszcie ostatni etap zamyka całość badania. Na podstawie danych uży-skanych na etapie drugim i trzecim (badanie pól leksykalno-semantycznych

i rekonstrukcja sposobów obrazowania obiektu) można odtworzyć całościowy obraz sposobów ujmowania zjawiska (denotatu), utrwalony w danym języku. Inaczej mówiąc: uzyskuje się odpowiedź na pytanie, jak w języku (poprzez język) postrzegany jest (konceptualizowany) określony fenomen świata.

Perspektywa porównawcza

Badanie porównawcze JOS-ów, takie jak prowadzone w ramach programu EUROJOS pod kierunkiem Jerzego Bartmińskiego, opiera się na tych samych zasadach metodologicznych, co badanie JOS-ów w poszczególnych językach. Rozpoczyna się więc od wykrycia (rekonstrukcji) wyjściowego pojęcia bazowego (inwariantu pojęciowego), stanowiącego podstawę porównania (*tertium comparationis*). Następnie, drogą analizy onomazjologicznej (od pojęć do wyrażań) wykrywa się pola leksykalno-pojęciowe różne w różnych językach i cały materiał poddaje się badaniu w świetle danych uzyskanych ze źródeł, które autorzy *Leksykonu* określają jako SAT (tzn. słowniki, ankiety, teksty), a także danych etymologicznych, frazeologicznych. Całość pozwala zrekonstruować konceptualizację wyróżnionych obiektów świata. Oczywiście najtrudniejszy jest etap wykrywania pojęcia bazowego.

Wśród pięciu tomów ukończonego *Leksykonu aksjologicznego* najklarowniej rysuje się pojęcie bazowe ‘dom’, rozumiane najogólniej jako ‘pomieszczenie zrobione w celu bezpiecznego przebywania w nim w nocy i w okresie wychowywania potomstwa’. Tak ogólne sformułowanie pojęcia pozwala objąć nim bardzo różne formy kulturowe, takie jak namioty nomadów czy grotty skalne ludzi pierwotnych.

Stosunkowo łatwa jest również rekonstrukcja bazowego pojęcia ‘Europy’. To obiekt definiowany geograficznie: ‘półwysep na Północnym Zachodzie największego kontynentu na kuli ziemskiej’ oraz etnicznie i kulturowo: ‘zamieszkiwany głównie przez ludność indoeuropejską’ i ‘charakteryzujący się wytworzoną przez nią kulturą’. Różnice w językowych obrazach Europy odwołują się przede wszystkim do tego ostatniego aspektu.

Trudniej jest zdefiniować inwariant pojęciowy ‘pracy’. Nie zadowala określenie: ‘celowa działalność człowieka, zmierzająca do wytworzenia dóbr materialnych lub kulturalnych’ - jak definiują *pracę* niektóre słowniki (por. Bartmiński 2018), ponieważ może być działanie zwane *pracą* niezmiernie do wytworzenia dóbr (jak wielorakie usługi), a z drugiej strony jest w ‘pracy’ element ‘działania dla utrzymania życia’, ‘zarobkowania dla utrzymania życia’: ta sama działalność dla jednych będzie pracą, a dla innych – wolontariatem lub przyjemnym spędzeniem czasu (jak np. turystyka).

Pojęcie bazowe ‘wolności’ to ‘stan, w którym człowiek może sam, bez zewnętrznego przymusu, decydować, co chce robić, a czego nie chce robić’ (por. Abramowicz, Bartmiński 2019). Wywodzi się ono prymarnie z wolności „zewnętrznej”, możliwości poruszania się w przestrzeni. Dla konceptualizowania wolności bardzo ważny jest stosunek do oppositum: ‘niewoli’ i ‘zniewolenia’.

Tom *Leksykonu* o wolności pokazuje zróżnicowanie ukształtowania konceptualnego tego pojęcia, różne rozłożenie akcentów (wolność indywidualna i wolność zbiorowości, wolność zewnętrzna i wolność wewnętrzna), różnice w „usieciowieniu” tego pojęcia, a więc w jego powiązaniu z innymi wartościami.

Najwięcej trudności, jak zobaczymy, wiąże się ze znalezieniem wspólnego inwariantu pojęciowego dla denotatu polskiego słowa *honor*.

Problemy ze zrozumieniem pojęcia ‘honoru’

Pojęcie to dotyka samych podstaw aksjologii, należy bowiem do ogólniejszego pola ‘wartościowania’, ‘przypisywania wartości ludziom, ich czynom i przedmiotom z nimi związanym’. Pojęcie bazowe, umożliwiające objęcie tak różnych konceptów, jak polski ‘honor’ czy rosyjska ‘čest’, musi być więc bardzo ogólne. To przypisywanie wartości komuś, uznawanie czyjejś wartości może być rozpatrywane pod bardzo różnymi względami, w wyniku czego powstają swoiste „podpola” pojęciowe w obrębie tak szeroko rozumianego pola wartościowania.

(1) Aspekt pierwszy, określany przez autorów wielu artykułów jako „zewnętrzny”, to głoszenie czyjejś wartości, pochwała, okazywanie czci, sława, a także dobra opinia, reputacja, dobre imię (por. *odzyskać dobre imię*), np. *Otaczała go sława*, tzn. ‘powszechne przekonanie o jego wysokiej wartości’. Uznanie czyjejś wysokiej wartości wyraża się w nagrodach, zaszczytach. To znaczenie ma też polski wyraz *honor*, np. *Oddawano mu honory wojskowe*. Bardziej złożone jest znaczenie *honoru* w zdaniu: *To dla mnie wielki honor przyjmować tak zacnego gościa*, tzn. ‘to wydarzenie („przyjmowanie zacnego gościa”) jest przejawem uznania mojej wartości i wzmacnia ją’.

Wymiar zewnętrzny (‘opinia innych, uznanie wartości przez innych’) stanowi niezbędny składnik polskiego ‘honoru’, wywodzący się jeszcze z tradycji antycznej: znaczenie greckiego słowa *time* kształtowane było przez starożytne eposy, przede wszystkim *Iliadę*. Sława, uznanie ze strony innych, ale także uznanie we własnych oczach, należały w kulturze starogreckiej, podobnie jak w nowogreckiej, do najwyższych wartości (por. Sotirov 2017: 21).

Takie rozumienie 'honoru' było też charakterystyczne dla etosu rycerskiego średniowiecznej Europy.

(2) Aspekt wewnętrzny to 'cechy, wartości zasługujące na pozytywną ocenę, charakteryzujące osobę będącą przedmiotem pochwały, czci'. Przejście od zewnętrznego 'chwalenia' do cech wewnętrznych człowieka będącego przedmiotem pochwał widać też w polskim słowie *uczciwy*: pierwotnie 'odbierający cześć', a potem – 'mający cechy godne czci'.

Aspekt wewnętrzny szczególnie widoczny jest w rosyjskim słowie *čest'*: 'oddawanie czci' i 'cechy godne czci'. Określenie: *čestnyj čelovek* to 'człowiek odznaczający się cechami godnymi pochwały', a więc: uczciwy, prawdomówny, wierny, odważny i in. Widać w tym względnie odmiennosc polskiego 'honoru': *człowiek honorowy* czy *człowiek honoru* to 'ktoś kierujący się honorem, dbający o swój honor, dobrą opinię, swój wizerunek'.

Różnica między rosyjskim wyrazem *čest'* a polskim *honorem* ujawnia się szczególnie wyraźnie przy próbach przekładu wyrazu rosyjskiego na polski, jak to ma miejsce w artykule Ludmiły Fiodorowej i Ewy Białek (Białek, Fiodorowa 2017: 213) o rosyjskim koncepcie *čest'*, gdzie np. mówi się, że „honor zajmuje nadrzędne miejsce w prawosławnej hierarchii wartości” – chodzi oczywiście o *čest'*. Podobnie rażąca jest tłumaczenie rosyjskiego zdania: *Dengi ne glavnoje. Jest' čest'*, jako: *Pieniądze nie są najważniejsze. Jest honor* (Fiodorowa, Białek 2017: 181).

Myślę też, że mylący jest tytuł artykułu podsumowującego tom o honorze, autorstwa Petara Sotirowa: *Honor fundamentem słowiańskiego i europejskiego kanonu wartości*. Chodzi tu raczej o rosyjski koncept *čest'*.

(3) Trzeci aspekt 'przypisywania wartości' to wartościowanie samego siebie. To obszar objęty polskim wyrazem *honor*, który w słownikach definiowany jest najogólniej jako: 'poczucie własnej wartości, nakazujące postępowanie według określonych zasad'. Należałoby jednak dodać 'oraz oczekiwanie uznania tej wartości ze strony innych', gdyż 'zachowanie twarzy, utrzymanie własnego pozytywnego wizerunku w oczach innych i własnych' stanowi nienaruszalny składnik znaczenia tego wyrazu. Liczenie się z opinią innych powoduje podatność na obrazę i poniżenie, stąd potrzeba kodeksów honorowych, które ustalałyby 'stopnie obrazy'.

Pozytywne wartościowanie siebie nakazuje postępowanie zgodne z przyjętymi zasadami moralnymi i obyczajowymi. I to jest pozytywny aspekt tak rozumianego honoru.

Zorientowanie na samego siebie sprawia, że postawa taka łatwo ulega dewiacjom i wynaturzeniom. W Polsce szlacheckiej, gdzie obrona honoru przybrała formy karykaturalne (pojedyńki za drobne uchybienia), postawa taka uznana została przez moralistów za sprzeczną z chrześcijaństwem (por.

Puzynina 1999). Ślad takiej negatywnej oceny widoczny jest w zapożyczonych z polszczyzny rosyjskich i białoruskich wyrazach *gonor* i *honor*, które oznaczają pychę, zarozumiałość.

Przedstawione zróżnicowanie pojęcia bazowego ‘wartościowania’ sprawia, że niezmiernie trudne okazało się podanie wspólnego hiperonimu dla wyrazów *čest’* i *honor*. Autorzy poszczególnych artykułów na pytanie: „Co jest hiperonimem ‘honoru’?” dają bardzo różne odpowiedzi, niektóre zupełnie nietrafne, akcentujące tylko jeden podrzędny składnik tego pojęcia, np. „Honor jest rodzajem kodeksu, zawierającego cechy moralne i zasady, które kierują postępowaniem człowieka” (Sotirov 2017: 20), Tymczasem jest oczywiste, że ‘honor’ to nie ‘kodeks moralny’, ale ‘postawa człowieka nakazująca przestrzeganie kodeksu moralnego’.

W sumie, piąty tom *Leksykonu*, poświęcony różnym aspektom wartościowania (przypisywania wartości), ukazuje wysoki stopień zróżnicowania pojęciowego w obrębie słowiańszczyzny i języków sąsiednich. Zróżnicowana jest też charakterystyka aksjologiczna poszczególnych pojęć. Najbardziej pozytywnie nacechowana jest rosyjska *cest’*, wskazująca na cechy człowieka będące przedmiotem ‘czci’, jego postawę wierności przyjętym ideałom. Nacechowanie aksjologicznie ambiwalentne charakteryzuje polski ‘honor’, niemiecką ‘Ehre’, a także serbską ‘čast’. Wynika to z rozumienia ‘honoru’ jako postawy skupionej na własnej wartości, co łatwo przeradza się w pychę, zarozumiałość i lekceważenie innych. To negatywne nacechowanie może też wynikać z okoliczności historycznych, jak np. powiązanie ‘honoru’ (‘Ehre’) z propagandą nazistowską.

Zamykając rozważania na temat *Leksykonu aksjologicznego*, chciałybym bardzo mocno podkreślić wagę tego przedsięwzięcia naukowego dla rozumienia kultury współczesnych społeczeństw, a jednocześnie trudność w wypracowaniu podstawowych narzędzi badawczych. Kluczowe jest, moim zdaniem, zrekonstruowanie wyjściowego pojęcia bazowego, które umożliwi porównywanie podobnych, ale jednak odmiennych konceptualizacji badanego pojęcia w poszczególnych językach. Myślę, że przy opracowywaniu kolejnych tomów należy zacząć od tego właśnie etapu badań.

Literatura

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, 2019, *Wolność – sztandarowa idea kultury europejskiej*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 4. *Wolność*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS, s. 15–55.
- Bartmiński J., 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 169–185.

- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*: Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński Jerzy, 2018, *Robota i praca: dwa profile pojęcia — dwie formacje kulturowe?*, [w:] *Praca ludzka w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. Arkadiusz Bałajewski, Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Monika Łaszkiwicz, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 273–292.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 20, s. 11–27.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2019, *WOLNOŚĆ w polskiej lingwokulturze*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 4, *Wolność*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS, s. 179–241.
- Bartmiński Jerzy, Tokarski Ryszard, 1986, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. Teresa Dobrzyńska, Wrocław: Ossolineum, s. 65–81.
- Danielewiczowa Magdalena, 2011, *Wieloznaczność – skaza na języku czy na jego opisie?*, [w:] *Różne formy, różne treści*, red. Mirosław Bańko, Dorota Kopcińska, Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW, s. 37–47.
- Danielewiczowa Magdalena, 2012, *W głąb specjalizacji znaczeń. Przystówkowe metapredykaty atestacyjne*, Warszawa: BEL Studio.
- Dobaczewski Adam, 2008, *Tzw. polska szkoła semantyczna a założenia strukturalizmu, czyli Ferdinand de Saussure redivivus*, [w:] *Język poza granicami języka. Teoria i metodologia współczesnych nauk o języku*, red. Aleksander Kiklewicz, Józef Dębowski, Olsztyn: Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, s. 443–452.
- Dokurno Jan, 1988, *Pojęcie winy. Próba analizy semantycznej*, „Polonica” XIII, s. 5–16. „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21–23, 2009–2011, Lublin.
- Falkowska Marta, 2012, *Semantyka winy we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Fauconnier Gilles Turner Mark, 2002, *The way We think. Conceptual blending and the mind's hidden complexities*, New York: Basic Books.
- Fillmore Charles J., 1977, *Scenes-and-frames semantics*, [in:] *Linguistic structures processing*, ed. A. Zampolli, Amsterdam, p. 55–81.
- Fillmore Charles J., 1985, *Frames and the semantics of understating*, *Quaderni di Semantica VI*, 2, p. 222–254.
- Fiodorova Ludmila L., Białek Ewa, 2017, *Koncept ЧЕСТ' w rosyjskim językowym obrazie świata*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 5, *Honor*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 177–222.
- Grzegorzczkova Renata, 2008, *Pojęcie 'winy' i jego różne rozumienia w języku polskim i rosyjskim*, „Prace Filologiczne” LIV, s. 143–152.
- Grzegorzczkova Renata, 2014, *O dwóch typach badań semantycznych*, „Prace Filologiczne” LXIV, s. 123–139.
- Humboldt Wilhelm, 1836/1949, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, [w:] *Gesammelte Schriften*, Bd. VII, 1907, Berlin: Georg Reimer (Walter de Gruyter).
- Jagodzińska Maria, 2003, *Początki wiedzy semantycznej: co i jak pamięta małe dziecko?*, [w:] *tejże, Rozwój pamięci w dzieciństwie*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie Psychologiczne, s. 76–93.

- Kostrzewa Dorota, 2014, *O metaforycznej konceptualizacji życia człowieka we współczesnym języku polskim, na przykładzie metafory ŻYCIE TO CZŁOWIEK*, „Prace Filologiczne” LIV, s. 173–185
- Lakoff George, 1987, *Women, fire and dangerous things*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff George, Johnson Mark, 1980, *Metaphors We live by*, Chicago: University of Chicago Press [tłumaczenie polskie: *Metafory w naszym życiu*, Warszawa: PIW 1988].
- Langacker Ronald, 1987, *Foundations of cognitive grammar*, vol. 1., Stanford: University Press.
- Langacker Ronald, 2009, *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*, Kraków: Univeristas.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1. *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2015; t. 2. *Europa*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole: Wydawnictwo UMCS 2018; t. 3. *Praca*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2016; t. 4. *Wolność*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS 2019; t. 5. *Honor*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin: Lublin: Wydawnictwo UMCS 2017.
- Libura Agnieszka, 2000, *Wyobrażenia w języku. Leksykalne korelaty schematów wyobrażeniowych CENTRUM – PERYFRIE i SIŁY*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Libura Agnieszka, 2010, *Teoria przestrzeni mentalnych i integracji pojęciowej. Struktura modelu i jego funkcjonalność*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Ogden Charles K., Richards Ivor A., 1923, *The meaning of meaning*, London: Kegan Paul.
- Puzynina Jadwiga, 1999, *O honorze w języku i nie tylko*, „Więź” 9, s. 40–47.
- Sotirov Petar, 2017, *HONOR – fundamentem słowiańskiego i europejskiego kanonu wartości*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 5. *Honor*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin: Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 13–26.
- Sapir Edward, 1921, *Language*, New York: Harcourt, Brace & World Inc.
- Studia z semantyki porównawczej*, 2000, *Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, t. 1, red. Renata Grzegorzczkova, Krystyna Waszakowa, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Tokarski Ryszard, 1995, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Whorf Benjamin L., 1956, *Language, thought and reality*, New York.

Streszczenie: Artykuł składa się z dwóch części. Pierwsza – metodologiczna, przedstawia podstawowy cel badań kognitywno-antropologicznych w opozycji do semantyki strukturalnej i opisuje kolejne kroki badawcze prowadzące do tego celu. Część druga zawiera refleksje na temat opublikowanych tomów „Leksykonu aksjologicznego”, w szczególności tomu 5, poświęconego pojęciu honoru.

Celem badań semantyczno-strukturalnych jest rekonstrukcja systemu semantyczno-leksykalnego określonego języka (kodu), służącego komunikacji międzyludzkiej, a więc rekonstrukcja informacji, które można uzyskać przez „użycie kodu”. Celem semantyki kognitywno-antropologicznej jest rekonstrukcja sposobu konceptualizowania wyróżnionych językowo fragmentów świata.

Zadania, stojące przed badaczami semantyki drugiego typu, to: (1) wykrycie obiektu, będącego przedmiotem konceptualizacji (pojęcia bazowego, inwariantu pojęciowego) i (2) rekonstrukcja sposobu jego obrazowania, konceptualizowania w umysłach ludzi mówiących danym językiem. To drugie zadanie dokonuje się przez analizę wyrażeń językowych powiązanych z badanym pojęciem. Wykorzystuje się w tym celu teorię pól leksykalno-semantycznych, a także teorię ram interpretacyjnych i teorię domen kognitywnych. Obie te kwestie omawiane są w artykule.

Słowa kluczowe: semantyka kognitywno-antropologiczna; semantyka strukturalna; metodologia; komparatystyka; konceptualizacja; językowy obraz świata; aksjologia; inwariant pojęciowy; pojęcie bazowe; honor

